

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica 12 (2017)

ISSN 2083-1765

DOI 10.24917/20831765.12.29

Jadwiga Waniakowa

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

Skąd pochodzi *pacynka*?¹

Słowa kluczowe: etymologia, rozwój semantyczny, zapożyczenia leksykalne, dialekty

Key words: etymology, semantic development, loanwords, dialects

Praca w zespole etymologicznym, opracowującym pochodzenie wyrazów w elektronicznym *Wielkim słowniku języka polskiego* Polskiej Akademii Nauk (WSJP), obfituje w interesujące problemy dotyczące proveniencji współcześnie używanej leksyki². Gdy należy ustalić etymologię w kolejnych hasłach, często okazuje się, że dany wyraz nie został omówiony w polskich słownikach etymologicznych, nie figuruje w słownikach wyrazów obcych, a w dodatku jest izolowany, czyli nie ma wyrazów pokrewnych w polszczyźnie. Taka sytuacja dotyczy zwykle słownictwa dawniejszego, słownictwa pochodzenia gwarowego, słownictwa specjalistycznego oraz słownictwa najnowszego. Zwraca się na to uwagę w publikacjach na temat możliwości i perspektyw współczesnej etymologii, por. np.:

Po pierwsze, chodzi o opracowanie pochodzenia słownictwa dawnego, odchodzącego, współcześnie mało używanego lub nieużywanego. Mowa tu także o dawniejszym nieco słownictwie potocznym, które nie ma objaśnień w istniejących polskich słownikach etymologicznych. W leksyce tej sporo materiału, który sięga do prasłowiańszczyzny, sporo dawnych pożyczek z różnych języków, sporo fascynujących zagadek do rozwiązania.

Po drugie, korzystając z ogromnej obecnie podstawy materiałowej i ułatwionego do niej dostępu, należy opracować pochodzenie polskiego słownictwa gwarowego. [...]

Trzecim ważnym zadaniem jest opracowanie pod kątem pochodzenia słownictwa specjalistycznego. Chodzi o ujęcie diachroniczne leksyki specjalistycznej, analizę etymologiczną nie tylko słownictwa współczesnego w tym zakresie, ale także opracowanie

¹ Tekst ten powstał przy wydatnej pomocy (zwłaszcza w zakresie gromadzenia tekstów źródłowych) mego młodszego kolegi, magistra Rafała Szeptyńskiego, któremu w tym miejscu pragnę serdecznie za to podziękować. Jestem wdzięczna także za inspirujące dyskusje.

² Szerzej na temat zasad opracowywania pochodzenia wyrazów hasłowych w WSJP por. np. Dębowski, Ostrowski, Waniakowa 2018 (w druku).

leksyki dawniejszej, której pochodzenie częstokroć jest obecnie niejasne dla użytkowników, a wyjaśnień etymologicznych nie można znaleźć w opublikowanych do tej pory słownikach (Waniakowa 2018, w druku).

Jednym z wyrazów, który sprawia duże problemy pod względem etymologicznym, jest *pacynka*. W tym miejscu należy wspomnieć pokrótce o zasadach hasłowania w WSJP. Otóż według nich kształt graficzny oraz interpretacja gramatyczna jednostki są kryteriami tworzenia form hasłowych. Nie stosuje się wobec tego rozdzielania artykułów hasłowych na zasadzie etymologicznej. Taka sytuacja wytycza sposób postępowania przy opracowywaniu informacji o pochodzeniu wyrazów, gdyż musi być ona podawana odrębnie dla każdego znaczenia-podhasła. Oczywiście w wielu hasłach pochodzenie jest wspólne dla wszystkich podhaseł³. Dość liczne są jednak hasła, gdzie pochodzenie poszczególnych podhaseł jest różne⁴. Do tego ostatniego typu haseł w WSJP należy właśnie *pacynka*. Wyraz ten ma 4 znaczenia-podhasła (por. WSJP s.v. *pacynka*):

- 1) 'nakładana na dłoń lalka, która porusza się dzięki ruchom palców';
- 2) książk. 'osoba pozbawiona własnej woli i sterowana przez innych';
- 3) książk. 'grudka (ziemi)';
- 4) kosmet. 'narzędzie do makijażu składające się z gąbki umocowanej na trzonku, służące do nakładania i rozcierania cieni na powiekach'.

Ponieważ znaczenie numer dwa 'osoba' wynika ze znaczenia pierwszego 'lalka', trzeba w gruncie rzeczy ustalić pochodzenie wyrazu *pacynka* w trzech znaczeniach: 'nakładana na dłoń lalka' (inaczej: 'teatralna lalka rękawiczkowa'), 'grudka ziemi' i 'narzędzie do makijażu'.

Zacznijmy od znaczenia 'grudka ziemi'. *Pacynka* stanowi tu deminutivum od *pacyna*. Jak wiadomo, aby właściwie określić pochodzenie wyrazu, należy zbadać jego występowanie w historii języka. Według WSJP, wyraz *pacynka* notowany jest po raz pierwszy w SW w roku 1904. WSJP jednak z zasady nie notuje, w jakim znaczeniu pojawia się dany wyraz, w związku z tym, aby poznać informację o semantyce leksemu, należy sprawdzić jego znaczenie w SW. Słownik ten odsyła *pacynkę* do hasła *pecyna*. W hasle tym występuje kilka wariantywnych form, mianowicie: *pecyna*, *pacyna* oraz *peca* i *paca*. Wszystkie znaczenia, których jest aż pięć, sprowadzają się właściwie do ogólnego 'grudka (ziemi)'. Wymieńmy je dla porządku: 1) 'materiał budowlany z gliny i słomy, lepianka'; 2) 'rumowisko z gliny piecowej, kamienia, wapna itd.; zlepek gliny, gruz z muru'; 3) 'kawał cegły; gruda, bryła ziemi, gliny, wapna, śniegu, błota'; 4) 'sadza rozmiękczona parą, złana w jedną masę'; 5) 'tłumok'. Stąd wniosek, że w roku 1904 poświadczona jest po raz pierwszy *pacynka* w trzecim znaczeniu z WSJP, mianowicie 'grudka (ziemi)'. W polu pochodzenie w tym znaczeniu jest odsyłacz do hasła *pacyna*, którego jeszcze w WSJP nie ma, zatem etymologii *pacynki* 'grudki (ziemi)' musimy poszukać sami. Pierwszym chronologicznie słownikiem etymologicznym, który zajmuje się *pacyną*, jest Brückner SEJP (s.v.). Pierwsze pojawienie się tego leksemu datuje na XIII wiek, a ściślej na

³ Por. http://wsjp.pl/pobieranie/Zasady_opracowania_WSJP.pdf (dostęp: 26.09.2017), s. 9.

⁴ Bardziej szczegółowo o tym: Dębowski, Ostrowski, Waniakowa 2018 (w druku).

lata 1242 „duże porcje soli zwane *pecyny*” i 1254 „czrzan cum *pecina*”⁵. Znaczenia we wszystkich poświadczeniach można sprowadzić do ‘grudka (zeschniętej ziemi lub gliny)’. Autor słownika nie wypowiada się jasno o pochodzeniu wyrazu, sugerując możliwą pożyczkę z niemieckiego bądź czeskiego. Bańkowski ESJP notuje dwa hasła: *pacyna* i *pecyna*. Według niego, *pacyna* jest notowana po raz pierwszy przez Siennika w roku 1564 w znaczeniu ‘okruchów polepy glinianej z wnętrza pieca używanych jako lek’. Jako comparandum podaje stczes. *pecina* w tym samym znaczeniu, sugerując, że jest to nawiązanie do *pec* ‘piec’. Źródłem obu wyrazów, polskiego i czeskiego, jest – według niego – jakiś, bliżej nieznyany, wyraz niemiecki (por. Bańkowski ESJP s.v. *pacyna*). *Pecyna* zaś to ‘odłamek wypalanej gliny z polepy wewnętrznej pieca, zwłaszcza hutniczego’. W takim znaczeniu po raz pierwszy notowany jest ten wyraz u Trotza w roku 1764⁶. *Pecyna* występuje w gwarach jako ‘twarda grudka czegoś, bryła wyschniętego błota, węgla itd.’. Bańkowski ESJP suponuje, że może być to „bohémizm hutniczy”⁷. Warto zatem sprawdzić występowanie odpowiednich wyrazów w słownikach czeskich. Nie występuje tam wyraz **pacina*, a jedynie *pecina*. SSJČ i PSJČ podają zgodnie, że *pecina* to ‘stara glina z pieca (też kuchennego)’ lub ‘murek przy piecu’. Ponadto w czeskich gwarach funkcjonuje znaczenie ‘wnęka nad otworem do pieca zamykana drzwiczkami’ (SSJČ s.v.). Notuje się też zdrobnienie *pecinka* (też w formach *pecínka* i *pecénka*) ‘murek przy piecu (także kuchennym)’ oraz ‘wnęka nad otworem do pieca zamykana drzwiczkami’⁸. Podstawą słowotwórczą tych derywatów jest czes. *pec* ‘piec’. W związku z przejrzystością morfologiczną wyrazu *pecyna* nie występuje on w czeskich słownikach etymologicznych.

Gdy rozpatrujemy pochodzenie *pecyny* i *pacyny*, możemy zauważyć, że najpierw została poświadczona *pecyna* w znaczeniu ‘soli warzonej lub jej grud’. Znaczenie to można powiązać z *piecem*, gdzie warzy się sól (podobnie jak czes. *pecina*). Stosunkowo wczesne poświadczenia wyrazu w języku polskim, jak również jego forma fonetyczna – połączenie twardego *p* z przednią *e* – mogą wskazywać, że źródłem może być właśnie wyraz staroczeski. Stopniowo, już w języku polskim, mogło dojść do rozszerzenia znaczenia na ‘grudkę błota, ziemi itd.’.

Nieco światła na *pacynę* i *pecynę* rzucają poświadczenia obu wyrazów i ewentualnych leksemów pokrewnych z gwar polskich⁹. Forma *pacyna* została poświadczona w następujących znaczeniach: ‘grudka gliny ze ściany’: myślen¹⁰, jędrz, dęb, zam, tom-lub, boch, lubacz, kolb; ‘niepalona cegła z gliny’: złotow; ‘warstwa wapna

⁵ Należy jednak zauważyć, że w Sstp nie ma hasła *pacyna*, a jedynie *pecyna* w znaczeniu ‘gatunek soli ważonej, może gruda tej soli’ (Sstp s.v. *pecyna*).

⁶ Znamienne, że Bańkowski ESJP nie przytacza poświadczeń *pecyny* ze Sstp.

⁷ Bańkowski ESJP podaje też możliwość pochodzenia *pecyny* z gwarowej zmasurzonej formy *pęcyna* (zamiast *pęcyna* ‘bryła wyschniętego błota, węgla itp.’). Owa *pęcyna*, a właściwie *pęcyna*, wywodziłaby się zatem od psł. **pōčiti* ‘nadyrać, wzdymać, czynić pęknięciem, wypukłym’ (por. Boryś SEJP s.v. *pękać*). Wiązanie *pecyny* i *pęcyny* wydaje się jednak dość karkołomne przede wszystkim ze względu na nieuzasadniony zanik nosowości.

⁸ SSJČ podaje też formę *pecinka* w znaczeniu ‘schodki wiodące na piec’.

⁹ Cały materiał gwarowy pochodzi z kartoteki *Słownika gwar polskich* (kart. SGP) opracowywanego przez Pracownię Gwar Polskich w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie.

¹⁰ Skrót nazw dawnych powiatów za SGP.

odpadająca ze ściany': lim, kolb, bił, rzesz; 'chałupa z gliny': tczew; 'cegielka torfu': wiel; 'duża gruda ziemi': złotow, międzych, 'grudka (zeschniętej lub wilgotnej) ziemi': gorl, tar-gór, lubl, opol, częs, zaw, kiel, miel, jas, kroś, tarn, lim, radomsz, opocz, gostyń, graj, ok. Mogilna, kal; 'grudka błota': niż. Postać *pecyna* ma w gwarach polskich znaczenia zbliżone: 'gruda ziemi, gliny lub wapna': ciesz, kras, kraś, puław, włod, bił, opocz, rad, koniec, łow, chłm, sier, gar, włosz, n-miej, ostroł, olsz; 'osad w kominie, gruz': chojn. Niewątpliwie leksemem pokrewnym jest *pecka*, notowana w gwarach w kilku znaczeniach: 'podmurówka z płaskich kamieni': żyw, boch; 'kamień węgielny': dęb, żyw, gorl, koniec, miech, kroś, krak, myślen, Ciesz [Cz], Orawa, Orawa [Sł], rzesz; 'kamień': n-tar; '(wielka) skała': ciesz, lim, n-tar; 'zakopany pień drzewa, na którym stoi dom': dęb, boch; 'bryła ziemi': opocz; 'bochen chleba': opol; 'rumowisko z gliny piecowej': przem; 'drobne kamyczki w ziarnie': iłż; bardziej na północy mamy nieco inne znaczenie, ale łączy się one ogólnie z hiperonimem 'gruda, grudka', mianowicie 'gruda sera': czarn, pil, ob¹¹. Wydaje się, że na gruncie polskim mogło dojść do kontaminacji dwóch wyrazów: czeskiego zapożyczenia *pecyna* i rodzimego *pacyna*, ponieważ ich znaczenia były zbieżne.

Wyraz *pacyna* jest niewątpliwie związany z podstawą *paca*, która w gwarach polskich ma szereg zbliżonych znaczeń, jak 'niewypalona cegła, ulepiona z gliny': siem, tor, ryp, chełmiń, chojn; 'masa gliny urobionej ze słomą': głub; 'błoto': olsz; 'gęsta zupa': tuch. Wydaje się, że podstawowym znaczeniem mogła być to 'gęsta papka', stąd potem 'glina' i dalsze znaczenia¹². Znaczenia te wiążą się z pewnością z czasownikiem pochodzenia dźwiękonaśladowczego *pacać* w następujących znaczeniach: 'lepić, obrzucać ścianę gliną': gtn; 'brudzić błotem, grzebać w wodzie, chlapać': rawic, gtn, krot¹³. Stąd *pacynka* jako 'grudka (ziemi)' i derywat od *pacyna* wiąże się etymologicznie z *paca* i dźwiękonaśladowczym *pacać*. Tu także zalicza się *pacać* 'spadać': miel, kolb, dąb-tar, koniń; 'rzucać, uderzać': głub; oraz 'uderzać, bić': hrub. Z tych ostatnich znaczeń można wywieść *paca* 'łapa': ryb; oraz *packa* żart. 'ręka': ciesz; 'łapa, ręka': ryb¹⁴. W cieszyńskim i na Zaolziu występuje też dźwięczny wariant *backa* (w tym samym znaczeniu), co jest zrozumiałe ze względu na dźwiękonaśladowczy charakter wyrazu¹⁵. We wszystkich tych znaczeniach chodzi oczywiście o kończynę uderzającą. Jednak *paca* i *packa* w tychże znaczeniach to zapożyczenia z gwar czeskich, słowniki czeskie bowiem podają *packa* 1) 'łapka, zwierzęca

¹¹ Oprócz tych poświadczeń notuje się też formę *pacyna*, która jest homonimem w stosunku do leksemu rozpatrywanego wyżej, mianowicie występuje w znaczeniach związanych z wioślarstwem, jak: 'wiosło dulkowe boczne' gnieźń; 'drąg służący do kierowania tratwą': ok. Sanu. W podobnych znaczeniach występuje także *pecyna*: 'wiosło': n-miej; 'ster na tratwie': koniń.

¹² Pokrewną formą jest północnopolskie *pacia* 'błoto w kałuży; papka': mrąg, koniń, olsz, resz, pis, szczyc.

¹³ Wariantem morfologicznym do *pacać* w tych znaczeniach jest forma *paciać* 'mazać błotem; chlapać się rękami lub nogami w wodzie': koniń. Warto też odnotować *paca* 'deska z rączką używana przez murarzy do wygładzania tynku': kolb (por. ogólnopolskie *packa* 'przyrząd murarski do rozprowadzania tynku').

¹⁴ *Packa* w powiecie limanowskim to 'uderzenie pięścią'. W związku z uderzaniem jest także ogólnopolska *packa* na muchy.

¹⁵ Por. też *pacia* 'noga zwierzęcia; ręka': prud.

nózka'; 2) ekspr. 'ludzka ręka lub noga (zwłaszcza dziecięca)' (SSJČ s.v., PSJČ s.v.). Deminutiva od tego wyrazu to *pacička* i *pacinka*. Zwłaszcza ta ostatnia forma jest dla nas interesująca, ponieważ mogłaby służyć jako wzorzec słowotwórczy dla polskiej *pacynki* 'lalki rękawiczkowej' (por. niżej).

Rozpatrzmy z kolei pochodzenie *pacynki* w znaczeniu kosmetycznym. Jest to znaczenie najpóźniejsze. Cytaty w WSJP pochodzą wyłącznie z portali internetowych. W polu pochodzenie tego podhasła figurują uwagi „może niem. *patzen* 'baczgrać', może pol. *pacać* 'lepić, chlapać (gliną)'”, które wskazuje, że etymologia ta nie jest pewna. Jednak nic innego nie może wchodzić w rachubę, ponieważ *pacynka* kosmetyczna służy do nakładania na twarz cieni, pudru itp. W związku z tym można przyjąć, że łączy ją coś z polskim gwarowym *pacać* (por. wyżej).

Przejdźmy wreszcie do *pacynki* 'nakładanej na dłoń lalki, która porusza się dzięki ruchom palców'. Wszystkie cytaty w WSJP dotyczące *pacynki* 'lalki' są późne, pochodzą z początku XXI wieku (2003–2006), podobnie datowane są cytaty na temat *pacynki* 'osoby' (2005–2006). W uwagach dotyczących pochodzenia *pacynki* 'lalki' w WSJP możemy przeczytać: „może: niem. *Patsche* 'ręka, łapka', może: pol. **palcynka* 'lalka poruszana ruchem palców'; etymologia niejasna; wyraz propagował Jan Sztudynger, znawca teatrów lalkowych, który zapożyczył go – wedle własnych słów – od dziadka”. Niem. *Patsche* jest wyrazem dźwiękonaśladowczym i po pierwsze odnosi się do odgłosu uderzenia, a dopiero w dalszej kolejności do '(uderzającej) ręki', jednak rzeczywiście znaczenie 'ręka' się odnotowuje i mógłby ten wyraz być uważany za ewentualną podstawę *pacynki* ze względu na technikę poruszania lalką. Istnieją jednak pewne trudności, które można nazwać geograficzno-fonetycznymi, o czym niżej. Podobnie mało realna jest pierwotna forma **palcynka*, która doskonale pasowałaby znaczeniowo jako odniesienie do palców, ale nie tłumaczy się odpowiednio fonetycznie (por. niżej). Interesująca jest natomiast wzmianka o Janie Sztudyngerze (1904–1970), poecie, satyryku i tłumaczu, a przy tym teoretyku lalkarstwa. Oto, co konkretnie wiadomo o *pacynce* 'nakładanej na dłoń lalce' od Sztudyngera, który był znawcą teatrów lalkowych. Zachowały się dwie jego wypowiedzi na ten temat. Zacytujmy je w całości:

Nazwa „pacynka” zachowała się w tradycji ustnej mej rodziny jako nazwa dla lalek poruszanych za pomocą palców. Pacyna oznacza w Poznaniu głowę wymodelowaną z gliny, a w Krakowskim „pacać” to malować ściany. Oba te znaczenia mogły wpłynąć na słowo „pacynka”. Co do mnie, to nazwę lalki rękawiczkowej kojarzę sobie po prostu z dźwiękiem „pac, pac”, który oznacza równie dobrze chlustanie farby na ściany, jak i odgłosy walki. Ponieważ pacynkę ustawicznie się bije, przeto kojarzenie jej nazwy z walką i to walką wręcz specjalnego typu wydaje mi się rzeczą zupełnie prawdopodobną (Sztudynger 1938: 22).

Druga wypowiedź Sztudyngera nawiązuje do pierwszej:

Skąd się wzięła pacynka

T: Mam, Aniu, pretensję do *Słownika języka polskiego*.

A: Czy może nie ma w nim słowa „pacynka”?

T: I owszem. Ale podany jest jakiś cytat pierwszy lepszy. A ja w swojej książce o teatrze lalek *Marionetki* (s. 22) napisałem, że słowo to zawdzięczam mojej matce, a ona słyszała, że tak nazywał ten rodzaj lalek typu bi-ba-bo, lalek ubieranych na palce jak rękawiczki, mój dziadek, Karol Emeryk Kokowski, ck radca dworu.

A: Sądzę, że w następnym wydaniu *Słownika* będzie o tym wzmianka (Sztudynger, Sztudynger-Kaliszewiczowa 2000: 200).

Pacynki, jako typ lalek teatralnych, są znane od końca XVIII wieku¹⁶. Przykładem może być tu postać Kacperka z wiedeńskiego Kasperltheater. B. Frankowska (2003 s.v. *pacynka*) podkreśla, że nazwa lalki rękawiczkowej jest ściśle polska „choć co do jej pochodzenia nie ma zgody pomiędzy lalkarzami i językoznawcami”. Jak wiadomo, Sztudynger wywodzi *pacynkę* od dźwiękonaśladowczego *pac, pac* (por. wyżej), a Brückner (SEJP 390), jak sugeruje Frankowska, od *pacyna* (*pecyna*). W rzeczywistości jednak Brückner, pisząc o *pacynie* – grudzie, nie wspomina wcale o *pacynce* – lalce.

Faktycznie nazwa *pacynka*, odnosząca się do teatralnej lalki rękawiczkowej, jest tylko polska. Poszukiwania w innych językach w celu znalezienia ewentualnego źródła zapożyczenia nie dały oczekiwanych rezultatów. Niemiecka *pacynka* to *Handpuppe*, odpowiednik angielski to *hand puppet*, we francuskim jest *marionnette à gaine*, we włoskim *burattino di mano*, po czesku jest *maňásek* i *loutka* (por. stpol. *lątka*). *Pacynka* jest zbyt daleka fonetycznie od włoskiego *Pulcinelli*, głównego bohatera komedii dell'arte, by mógł być on źródłem zapożyczenia. Pewne jest także, że *pacynka* nie pochodzi z rosyjskiego, ponieważ ros. *перчаточная кукла*¹⁷, której typowym „przedstawicielem” jest popularny Петрушка, wzorowany na włoskim *Pulcinelli*, nie ma nic wspólnego z polską lalką nakładaną na rękę poza tą samą techniką lalkarską.

Dużą pomocą w badaniach na temat pochodzenia wyrazu *pacynka* ‘lalka rękawiczkowa’ jest kronika teatru lalek w Polsce Marka Waszkiela (por. Waszkiel 1987). Dowiadujemy się z niej, że już w II połowie XVII wieku na Śląsku pojawiają się lalkarze wiedeńscy, wśród nich Peter Hilverding, ojciec słynnego lalkarza Johanna, który się wyspecjalizował w repertuarze *Pulcinelli*, najpopularniejszej postaci lalkowej komedii dell'arte (Waszkiel 1987: 12). Także w II połowie XVII wieku w Gdańsku włoski lalkarz na targu św. Dominika przedstawia „aus Italien eingeführtes Policinellospiel” (l.c.). Niestety nie mamy żadnych informacji, jak nazywano lalki w tych przedstawieniach. Według cytowanej przez autora prywatnej korespondencji, w której mowa o teatrach lalkowych, najwcześniej poświadczony jest określenie *marionety* (1700), potem *marionetki* (1761), a następnie przymiotnik *marionetkowy* (1765)¹⁸. Oczywiście lalkę jako taką nazywano wcześniej (już w staropolszczyźnie), jak wiadomo, *lątką*. Znacznie później jest poświadczona *kukielka*, bo od roku

¹⁶ Innym typem lalek teatralnych są marionetki, które są poruszane od góry za pomocą nitek lub drucików zawieszonych na skrzyżowanych listewkach. Następny typ stanowią kukielki, które są umieszczone na kiju i poruszane przez aktorów. Kolejnym typem są bardziej skomplikowane jawajki, których głową i korpusem porusza ręka aktora, a kończyny uruchamiane są za pomocą przyklejonych drucików.

¹⁷ Por. ros. *перчатка* ‘rękawiczka’.

¹⁸ Warto zaznaczyć, że pol. *marionetka* Bańkowski ESJP (s.v) datuje dopiero na I połowę XIX wieku.

1861 (por. Bańkowski ESJP s.v. *kukielka 2*), choć stosowanie tego rodzaju lalek teatralnych notuje się na przykład już w roku 1780, przy czym nie wiadomo, jakiej wówczas używano nazwy. Pewne jest natomiast, że początkowo wszystkie rodzaje lalek teatralnych nazywano *marionetkami*. Według informacji zawartych w książce Waszkiela, w działającym w latach 1900–1904 teatrze lalkowym Marii Weryho¹⁹ w Warszawie, od drugiego sezonu przedstawieniowego, czyli od roku 1901, występowały pacynki (Waszkiel 1987: 43), jednak nie wiadomo, jak zwano wówczas w stolicy ten rodzaj lalek. Można nawet przypuszczać, że nie używano wyrazu *pacynka*, gdyż w wydanej w Warszawie publikacji Marii Kownackiej²⁰ z roku 1935, poświęconej teatrowi lalkowemu (w tym szczególnie technice wykonywania lalek teatralnych poszczególnych typów), występuje konsekwentnie i jedynie określenie *bi-ba-bo*, będące odpowiednikiem nazwy *pacynka* (por. Kownacka 1935). Waszkiel (1987: 44) notuje następnie, że w roku 1903 urządzono teatr pacynek w Krakowie (w Parku Krakowskim). Teatr ten był wzorowany na Kasperltheater na wiedeńskim Praterze, jednak znów nie mamy informacji, jak nazywano lalki. W latach 1905–1907 zorganizowano w Warszawie uliczny teatr pacynek (także pod wpływem wiedeńskiego Kasperltheater), ale również nie wiadomo nic o tym, jak określano lalki. Pierwszym poświadczeniem nazwy *pacynka* w odniesieniu do teatralnej lalki rękawiczkowej jest reprodukowane w książce Waszkiela zdjęcie wozu z teatrem lalkowym, na którym widnieje napis „TEATR PACYNEK”. Jest to wóz znanego lalkarza Juliana Sójki (1904–1984), który już jako jedenastoletni chłopiec praktykował w roku 1915 w teatrze pacynek u swego wuja Antoniego Pausa w Bremie. Sójka swoją działalność teatralną rozpoczął w Poznaniu w roku 1919, a od roku 1928 ze swymi lalkami i wozem odwiedzał wiele miejscowości Pomorza. Z tego wynika, że zdjęcie mogło powstać najwcześniej w roku 1928 i byłaby to w ten sposób udokumentowana data pierwszego poświadczenia nazwy *pacynka*. Nie przyczynia się to jednak zbyt do rozstrzygnięcia, skąd pochodzi sam wyraz. Jeśli tropy miałyby prowadzić do Poznania, to z tekstu Sztaudyngera (por. wyżej) wiemy, że tam *pacyna* to ‘głowa wymodelowana z gliny’. Poza tym sam Sztaudynger, gorliwy propagator nazwy *pacynka*²¹, od roku 1930 mieszkał w Poznaniu. Idąc tym śladem, warto pamiętać, że Kownacka (1935 *passim*) podkreśla, że najlepszym materiałem do „stworzenia” głowy lalki teatralnej była glina... Przy takich przesłankach *pacynka* wywodziłaby się od *pacyna* ‘gruda gliny’ (por. wyżej). Z drugiej strony, nasuwa się kilka wątpliwości co do takiego rozwiązania. Otóż glina była najlepszym materiałem na głowy lalek teatralnych, jednak nie tylko pacynek, a wszystkich rodzajów lalek, także kukielek i marionetek. Dlaczego więc od *pacyny* ‘grudy gliny’ miałyby wziąć nazwę tylko jeden rodzaj lalek, mianowicie lalki rękawiczkowe? A jeśli tropy

¹⁹ Maria Weryho-Radziwiłłowiczowa (1858–1944) urodziła się w Pskowie, zmarła w Krakowie. Była pedagogiem i pisarką, jedną z prekursorów wychowania przedszkolnego, prowadziła kursy dla wychowawczyń ochronek wiejskich.

²⁰ Maria Kownacka (1894–1982) urodziła się w Słupie w powiecie gostyńskim, zmarła w Warszawie.

²¹ Przed drugą wojną światową nazwa lalki rękawiczkowej *pacynka* nie była zbyt szeroko znana, skoro w roku 1938 Tadeusz Boy-Żeleński w recenzji książki Sztaudyngera *Marionetki* użył błędnego określenia *patynka*.

pacynki prowadzą do Poznania, gdzie były silne wpływy niemieckie, to może *pacynka* ma jednak źródło w niem. *Patsche*? Byłoby to dobre rozwiązanie, gdyby na przeszkodzie nie stały względy geograficzno-fonetyczne. Hipotetyczną formą, powstałą na podstawie *Patsche*, byłaby **pacynka*. Aby doszło do przejścia w postać *pacynka*, musiałyby zaistnieć zamazurzenie (przejście $\check{c} > c$), a jest to wykluczone, ponieważ w tej części Polski zamazurzenie nie występuje. Jan Sztaudynger (por. wyżej) twierdzi, że słowo to zawdzięcza swojej matce, „a ona słyszała, że tak nazywał ten rodzaj lalek typu bi-ba-bo, lalek ubieranych na palce jak rękawiczki, mój dziadek, Karol Emeryk Kokowski, ck radca dworu”. Karol Emeryk Kokowski (1833–1916) był urodzony w Rudkach (prawdopodobnie w powiecie kieleckim), mieszkał potem w Krakowie, gdyż jego córka, Anna Kokowska, matka Jana Sztaudyngera, była urodzona w roku 1884 w Krakowie. Nie wiemy, czy Karol Emeryk Kokowski miał jakieś związki z Poznaniem, nie wiemy, dokąd jeździł, gdzie dłużej przebywał. Ogromnie zatem trudno wywnioskować, skąd w jego zasobie leksykalnym znalazł się wyraz *pacynka*. Jeśli brać pod uwagę jedynie Kieleckie i Kraków, to tropy *pacynki* prowadziłyby raczej do Małopolski, gdzie *pacyna* to najczęściej ‘grudka gliny’... Rozwój znaczeniowy od ‘grudki gliny’ do ‘teatralnej lalki rękawiczkowej’ wydaje się jednak niestety mało realny.

Niezwykle kuszące jest powiązanie *pacynki* z *pacą* i *packą* ‘ręką’ ze względu na technikę poruszania się lalki, jednak napotykamy tu na istotne przeszkody. Otóż występowanie *packi* ‘ręki’ ogranicza się w polskich gwarach do cieszyńskiego i rybnickiego, bowiem wyraz stanowi zapożyczenie z czeskiego (por. wyżej). Ze względów geograficznych zatem dość ryzykowne byłoby łączenie *pacynki* z *packą* ‘ręką’, chyba że założy się powstanie wyrazu *pacynka* ‘lalka rękawiczkowa’ na Śląsku (por. wyżej informację o wędrownych wiedeńskich lalkarzach tamże już w II połowie XVII wieku). Zważywszy na duże wpływy czeskie na tym obszarze, dobrym argumentem byłaby tu czeska forma *pacinka* ‘rączka’, która mogła zostać zapożyczona przy jednoczesnym rozszerzeniu znaczenia na ‘lalkę nakładaną na rękę’²². Są to jednak czyste spekulacje, ponieważ nie dysponujemy żadnymi konkretnymi danymi materiałowymi.

Proponowane przez WSJP alternatywne pochodzenie *pacynki* od hipotetycznego **pacynka* (podane z uwagi na sposób poruszania lalką, por. wyżej)²³ też nie jest najlepsze, bo ewentualne uproszczenie *palc-* > *pac-* nie ma wyraźnej przyczyny i nie znajduje paraleli fonetycznych.

Podsumowując niniejsze rozważania, należy jedynie stwierdzić, że istnieje kilka różnych propozycji rozstrzygnięcia pochodzenia *pacynki* w znaczeniu ‘lalki teatralnej nakładanej na rękę’. Propozycje te zostały tu zaprezentowane po żmudnych poszukiwaniach historycznojęzycznych, dialektalnych i oczywiście pozajęzykowych. Wzięto pod uwagę dużo możliwości, rozpatrzono wiele przesłanek. Przedstawione analizy wskazują jednak, że żadne z rozwiązań niestety nie jest zadowalające. Każde ma poważne wady. Bardzo wątpliwe również, żeby szybko znalazła się właściwa,

²² Wyraz *pacynka* nie jest niestety odnotowany w kart. SGP, zatem nie możemy nic powiedzieć o jego ewentualnym występowaniu w gwarach i jego zasięgu geograficznym.

²³ Za wzór semantyczny tej formy można by tu poczytać niem. *Fingerpuppe* ‘lalka teatralna nakładana na palec’.

czyli odpowiednio udokumentowana i wiarygodna, etymologia *pacyнки*, ponieważ wczesnych jej poświadczeń jest mało i nic nie zapowiada, aby miały znaleźć się w bliskiej przyszłości jakieś ważne źródła dokumentujące wyraz.

Warto przy tym podkreślić, że *pacyнка* jest jednym z licznych wyrazów w języku polskim, które nie mają zadowalającej etymologii. Praca nad ustaleniem pochodzenia takich wyrazów stanowi wyzwanie dla etymologów, jest rzeczywiście twórcza i stanowi dobry przykład na to, że w etymologii ciągle jest wiele do odkrycia.

Wykaz skrótów

- Bańkowski ESJP – A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I–II (A–P), Warszawa 2000.
- Boryś SEJP – W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- Brückner SEJP – A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. III, Warszawa 1974.
- kart. SGP – kartoteka *Słownika gwar polskich* opracowywanego przez Pracownię Gwar Polskich w Instytucie Języka Polskiego PAN.
- PSJČ – *Přiruční slovník jazyka českého*, t. I–VIII, Praha 1935–1957.
- SGP – *Słownik gwar polskich*, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, pod red. M. Karasia, od t. II pod red. J. Reichana, od t. VI pod red. J. Okoniowej, Wrocław–Kraków etc. 1977 i n.
- SSJČ – *Slovník spisovného jazyka českého*, red. B. Havránek, t. I–IV, Praha 1960–1971.
- Sstp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I–XI, Wrocław 1953–2002.
- SW – J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927 (tzw. Słownik warszawski).
- WSJP – *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Źmigrodzki, autorzy: M. Bańko, M. Grochowski, K. Kowalik, R. Przybylska, J. Waniakowa, K. Węgrzynek i in.: www.wsjp.pl (dostęp: 07.04.2017).

Bibliografia

- Dębowski P., Ostrowski B., Waniakowa J., 2018, *Etymologia w Wielkim słowniku języka polskiego PAN*, „Prace Filologiczne” [w druku].
- Frankowska B., 2003, *Encyklopedia teatru polskiego*, Warszawa.
- Kownacka M., 1935, *Teatr kukiełek*, Warszawa.
- Sztaudynger J., 1938, *Marionetki*, Lwów–Warszawa.
- Sztaudynger J., Sztaudynger-Kaliszewiczowa A., 2000, *Chwalipięta, czyli rozmowy z Tatą*, Bielsko-Biała.
- Waniakowa J., 2018, *Współczesne badania etymologiczne – nowe możliwości i perspektywy*, „Rocznik Sławistyczny” [w druku].
- Waszkiel M., 1987, *Dzieje teatru lalek w Polsce do roku 1945. Kronika*, „Pamiętnik Teatralny”, z. 1–2, Warszawa [nadbitka w Bibliotece Jagiellońskiej].

Where does *pacynka* come from?

Abstract

The article offers an insight into the etymology of the Polish word *pacynka* with various meanings. There are several proposals for determining the origin of *pacynka* with the meaning 'hand puppet'. These proposals are presented here after tedious historical-linguistic, dialectal and non-linguistic research. Many possibilities were considered, many premises were examined. Unfortunately, the presented analyses show, however, that none of the solutions is satisfactory. Every one of them has serious flaws. It is also very doubtful that the rightful, well-documented, and credible etymology of *pacynka* will be found soon.